

A stylized illustration of a crowd of people from behind. Each person is represented by a black silhouette with a unique patterned background. The patterns include vertical stripes, horizontal stripes, a zigzag or chevron pattern, and a halftone dot pattern. The overall composition is dense and layered.

Fenomén
spoločenskej
dôvery
na Slovensku

Marianna
Mrva

§

Marianna Mrva

**FENOMÉN SPOLOČENSKEJ DÔVERY
NA SLOVENSKU**

Sociologický ústav SAV
Bratislava, 2022

Autorka:

Mgr. Marianna Mrva, PhD.

Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied

Recenzenti:

doc. PhDr. Oľga Gyárfášová, PhD.

PhDr. Jiří Šafr, PhD.

Publikácia vznikla v rámci riešenia grantového projektu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR (VEGA) č. 2/0122/19 a programu Agentúry na podporu výskumu a vývoja APVV-18-0218.

Jazyková úprava: Peter Gažo

Grafická úprava a zalomenie: Ladislav Gočoň

Vydal Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2022.

Prvé vydanie.

Copyright © Marianna Mrva, 2022

ISBN 978-80-89897-33-9 (tlač)

ISBN 978-80-89897-35-3 (epub)

ISBN 978-80-89897-36-0 (mobi)

DOI: 10.31577/2022.978-80-89897-35-3

Podakovanie

Moja veľká vďaka patrí Olge Gyárfásovej a Jiřímu Šafrovi, recenzentom tejto knihy a taktiež Robertovi Klobuckému, školiteľovi mojej dizertačnej práce, na základe ktorej táto kniha vznikla, za ich cenné rady a veľkú podporu. Moja vďaka patrí aj bývalému a súčasnému vedeniu Sociologického ústavu SAV a všetkým kolegom a kolegyniam, ktorí ma spoločnými diskusiami posúvali dopredu. Veľa som sa od nich naučila o dôležitosti dôvery na spoločenskej úrovni, ale tiež o veľkej sile dôvery v medziľudskej rovine. Taktiež by som chcela vyzdvihnúť pomoc a podporu, ktoré som dostala od Markéty Sedláčkovej počas môjho pobytu v AVČR, ale aj po ňom. V neposlednom rade ďakujem mojej rodine a mojím blízkym, ktorí o mne nikdy nepochybovali.

Obsah

Úvod	7
1. Teoretické pozadie spoločenskej dôvery	10
1.1 Spoločenská dôvera v sociologických teóriách	10
1.2 Definícia dôvery	20
1.3 Typy dôvery podľa objektu dôvery	24
1.4 Miera a rádius medziľudskej dôvery	30
1.5 Meranie spoločenskej dôvery	33
1.5.1 Meranie spoločenskej dôvery na Slovensku	40
2. Fenomén spoločenskej dôvery na Slovensku	45
2.1 Vývoj spoločenskej dôvery na Slovensku vo Výskume európskych hodnôt	42
2.2 Kto dôveruje a kto zvolí radšej opatrnosť? – Deskriptívna analýza štvrtej vlny EVS na Slovensku	45
2.3 Vývoj spoločenskej dôvery na Slovensku v medzinárodnom kontexte	48
3. Determinanty spoločenskej dôvery	52
3.1 Prehľad možných determinantov nerovností v dôvere na makroúrovni	52
3.1.1 Dedičstvo autoritatívnych režimov	54
3.2 Dva prístupy k vysvetleniu všeobecnej dôvery na Slovensku: kultúrne vplyvy verzus skúsenosti (na základe Mrva – Klobucký 2019)	56
3.3 Vzťah rôznych typov dôvery na Slovensku	63
3.3.1 Vzťah spoločenskej a partikulárnej dôvery	63
3.3.2 Vzťah spoločenskej a inštitucionálnej dôvery (Mrva – Klobucký 2019)	69
3.3.2.1 Dve vysvetlenia vzťahu spoločenskej a inštitucionálnej dôvery (na základe Mrva – Klobucký 2019)	71
3.4 Determinanty spoločenskej dôvery v sociologických teóriách	75

3.5	Empirická analýza súvislostí spoločenskej dôvery na Slovensku	89
3.5.1	Dáta a metódy	89
3.5.2	Analýza dát	94
3.5.3	Hlavné zistenia empirickej analýzy determinantov dôvery	105
	Záver	112
	Použitá literatúra	118
	Príloha	136

Úvod

Záujem o tému dôvery zaznamenal v posledných rokoch nečakaný boom. Po akademických kruhoch sa táto téma začala čoraz intenzívnejšie objavovať aj v prejavoch politických lídrov, vo vládnych programoch, v médiách, ako aj v diskusiách bežných ľudí. Tento záujem vyvolal najmä spoločenský vývoj, ktorý už dlhšie charakterizujú silnejúca polarizácia, nárast popularity antisystémových strán a čoraz častejšie útoky na demokraciu. K týmto javom sa v posledných dvoch rokoch pridali pandémie covidu-19 a vojna na Ukrajine, ktoré sprevádzajú nárast počtu ľudí veriacich konšpiračným presvedčeniam a uzatváranie sa ľudí do svojich informačných bublín. V čase vzniku tejto knihy frustráciu ľudí ďalej zvyšuje inflácia, ktorá mnohých dostáva do vážnych existenčných problémov. A to v období, keď veľký počet Ukrajincov utekajúcich pred vojnou potrebuje solidaritu práve obyvateľov Slovenska.

Vo svetle týchto udalostí je zrejmé, prečo sa zvýšil záujem o dôveru k inštitúciám, ako aj o spoločenskú dôveru: Empirické výskumy, ale aj skúsenosti ukazujú, že keď ľudia veria inštitúciám, majú pocit, že na ich čele stoja kompetentní ľudia, ktorí sledujú dobro Slovenska a jeho obyvateľov, ľahšie sa presadzujú potrebné zmeny a ľudia viac dodržiavajú pravidlá. Podobne, ak si ľudia myslia, že ostatní ľudia sú v zásade dobrí a vo všeobecnosti sa im dá dôverovať, celá spoločnosť je súdržnejšia a ľahšie zvláda aj nečakané výzvy, ktorým musí čeliť.

Pozitívny dopad dôvery na spoločenský život je v sociológii dávno známy jav. Simmel už pred viac ako sto rokmi nazval dôveru jednou z najdôležitejších syntetických síl v spoločnosti (Simmel 1950: 318), Kenneth Arrow mazivom sociálnych systémov (Arrow 1974: 23), Erik Uslaner slepačou polievkou spoločenského života (Uslaner 2002: 3) a Niklas Luhmann vyhlásil, že bez dôvery by sme neboli schopní ani vstať ráno z postele (Luhmann 1979: 4). V chápaní pojmu dôvera však medzi autormi nie je jednoznačná zhoda. Rôzne teoretické smery definujú dôveru rôzne, počnúc psycholo-

gizujúcimi konceptmi chápanými dôveru ako črtu osobnosti (pozri napr. Erikson 1950; Allport 1961; Uslaner 2000) až po neoklasickú ekonomickú paradigmu, ktorá vysvetľuje dôveru čisto racionálnym uvažovaním aktérov (Furlong 1996). Podobná diverzita charakterizuje aj teórie vysvetľujúce zdroje alebo determinujúce faktory dôvery. Putnam (2000), Sztompka (1999), Fukuyama (1995), Giddens (1991) a mnohí ďalší prichádzali s vlastným chápaním pôvodu a determinantov dôvery. Napriek konceptuálnej rôznorodosti sa však väčšina empirických štúdií zhoduje na tom, že medzi jednotlivými krajinami existujú značné rozdiely v miere dôvery a mnohé postkomunistické krajiny, medzi nimi aj Slovensko, v nej ďaleko zaostávajú za západnými demokraciami (pozri napr. výsledky Európskej sociálnej sondy 2018 alebo Výskumu európskych hodnôt 2017).

Základným poslaním tejto práce je porozumieť fenoménu spoločenskej dôvery na Slovensku, z čoho vyplýva, že spoločenskú dôveru budem v celej práci považovať za *explanandum*.

Hlavnou výskumnou otázkou práce teda je:

Čo charakterizuje fenomén spoločenskej dôvery na Slovensku?

Aby som mohla zodpovedať túto hlavnú výskumnú otázku, položila som aj niekoľko podotázok:

1. Aký je súčasný stav spoločenskej dôvery na Slovensku?
2. Aké vývojové trendy sa dajú identifikovať v oblasti spoločenskej dôvery na Slovensku od roku 1990?
3. Aký je vzťah medzi spoločenskou dôverou, partikulárnou dôverou a inštitucionálnou dôverou na Slovensku?
4. Aké sú širšie súvislosti spoločenskej dôvery na Slovensku?

Tieto otázky považujem za relevantné z niekoľkých dôvodov. Prvý súvisí s empirickými dôkazmi poukazujúcimi na veľmi nízku mieru dôvery na Slovensku, ktorá patrí medzi najnižšie ešte aj v rámci postkomunistických krajín. Vývoj dôvery navyše ukazuje, že výrazné zmeny v jej úrovni nenastali ani po prekonaní posttransformačného obdobia a sociálnych problémov, ktoré ho sprevádzali, alebo etablovaním Slovenska ako člena

Európskej únie. Práve naopak, nízka dôvera sa v spoločnosti prejavuje stále novými formami, napríklad ako rozšírenosť konšpiračných teórií, odmietanie rôznych foriem inakosti, nízka úroveň spoločenskej participácie a pod.

Ďalším dôvodom je neprebádanosť problematiky dôvery v kontexte Slovenska. Naše vedomosti o tejto téme sa opierajú takmer výlučne o zahraničné zdroje, pretože fenomén spoločenskej dôvery na Slovensku bol doteraz skúmaný iba vo veľmi obmedzenej miere.

Práca je rozdelená do troch kapitol. Prvá je zameraná na objasnenie teoretického pozadia konceptu dôvery. Predstaví históriu sociologického myslenia vo vzťahu k dôvere, definície, typológiu a spôsoby merania dôvery v sociológii. Druhá kapitola priblíži stav a vývoj spoločenskej dôvery na Slovensku a poskytne prehľad o jej základných charakteristikách. Tretia, najobsiahlejšia kapitola predstaví najplyvnejšie prístupy k vysvetleniu zdrojov dôvery, ktoré sa pokúsi aj empiricky overiť pomocou dát z viacerých výskumov.

1. Teoretické pozadie spoločenskej dôvery

1.1 Spoločenská dôvera v sociologických teóriách

Dôležitosť dôvery v spoločnosti rozpoznali filozofi už v 16. a 17. storočí. Vo svojich teóriách spoločenskej zmluvy sa ňou zaoberali napríklad Thomas Hobbes a John Locke, ktorí považovali dôveru za základ spoločenského poriadku. Záujem o tému dôvery pretrval aj v 18. a 19. storočí, o čom svedčia napríklad práce Adama Smitha alebo Alexisa de Tocquevilla. V tomto období boli úvahy o dôvere najčastejšie spojené s prechodom od tradičných spoločností k moderným a s hľadaním spôsobu zachovania spoločenského poriadku v novom type spoločnosti, v ktorých staré spôsoby kontroly ľudského správania prestali platiť. Dichotomické uvažovanie o tradičných spoločnostiach, ktoré boli vnímané ako spoločnosti založené na blízkych vzťahoch, vzájomnosti a dôvere na jednej strane a moderných spoločnostiach založených na individualizme, racionalite a nedôvere na druhej strane, preniklo z filozofie aj do vznikajúcej novej vednej disciplíny, do sociológie (Misztal 1998).

Túto dichotómiu azda najplastickejšie zachytáva známe dielo Ferdinanda Tönniesa *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1887 [Community and Society 2002]), v ktorom autor opisuje tradičné spoločnosti ako stabilné a harmonické komunity, ktoré charakterizujú dôverné vzťahy a moderné, urbánne spoločnosti ako neprirodzené, pokrytecké a chladné. Podľa Tönniesa *Gemeinschaft* (pospolitosť) je ako rozšírená rodina, ktorej členovia k sebe prirodzene a vzájomne inklinujú. Na druhej strane *Gesellschaft* (spoločnosť) charakterizujú vzťahy, do ktorých ľudia vstupujú z čisto praktických dôvodov, pretože moderného človeka najviac charakterizuje túžba po profite a moci. Podľa Tönniesa vzťahy založené na dôvere môžu existovať

iba v sociálnom a ekonomickom kontexte *Gemeinschaft* – vzájomná dôvera je podľa neho prirodzenou súčasťou iba pospolitosti.

Tönnies svojím chápaním *Gemeinschaft* vytvoril základ pre mnohé ďalšie teórie mezoštruktúry, sféry vzťahov medzi mikroúrovňou rodiny a makroúrovňou národa/štátu, ktorá sa stala kľúčovou pre koncept spoločenskej dôvery napríklad v teóriách Francisa Fukuyamu (1995) alebo Piotra Sztompku (1999). Tönniesovu predstavu o pospolitosti ako o jedinom zdroji morálnych noriem, medzi nimi aj dôvery, však prekonal už jeho súčasník Emile Durkheim konceptom organickej solidarity (Durkheim 1964 [1893]). Durkheim, podobne ako Tönnies, uvažoval o rozdiel medzi tradičnou a modernou spoločnosťou: Kým tradičnú spoločnosť podľa neho charakterizujú nerozvinutá deľba práce a „mechanická solidarita“ založená na citovej, hodnotovej a názorovej jednote členov spoločnosti, modernú industrializovanú spoločnosť charakterizuje „organická solidarita“, ktorá je generovaná deľbou práce; deľba práce podľa Durkheima „vytvára medzi ľuďmi celý systém práv a povinností, ktorý ich trvalo spojí“ (Durkheim 1964: 406). Podľa Durkheima deľba práce zabezpečuje prenos dôvery z malých komunit na komplexné spoločnosti a je nevyhnutnou podmienkou organickej solidarity, pretože predpokladá, že jednotlivec „je závislý od spoločnosti, pretože je závislý od častí, ktoré ju tvoria“ (Lukes 1973: 153). S rastúcou komplexnosťou spoločnosti je však podľa Durkheima potrebné posilniť dôveru všeobecnejšími a univerzálnejšími symbolmi a inštitúciami. Keď sa kolektívne vedomie a systém viery a sentimentu, ktoré členovia spoločnosti uznávajú a ktoré určujú ich vzájomné vzťahy, zovšeobecnia, stanú sa abstraktnými a univerzálnymi reprezentáciami spoločenských hodnôt a noriem. Tieto abstraktné symboly, artefakty, vlajky atď., vytvárajú a posilňujú sociálnu solidaritu, a teda aj sociálny poriadok. Slovanmi Giddensa (1991), naša spoločná dôvera k abstraktným symbolom a inštitúciam posilňuje náš súčasný moderný poriadok (Misztal 1992). Durkheimov vplyv je badateľný v mnohých ďalších sociologických úvahách jeho nasledovníkov o spoločenskej dôvere. Priamo z jeho konceptu organickej solidarity vychádzajú napríklad americký politický vedec Francis Fukuyama, keď zdôrazňuje úlohu profesijných organizácií, ktoré sú podľa neho kľúčové pre utváranie spoločenskej dôvery (Fukuyama 1995), alebo poľský sociológ Piotr Sztompka, ktorý nadväzuje na Durkheimov koncept „mo-

rálnej hustoty“ (Durkheim 1964: 145) malých spoločenstiev, ktorých členovia sú „horizontálne nútení“ navzájom si dôverovať (Sztompka 1999: 94). Na Durkheima nadväzuje aj Adam Seligman, keď hovorí, že čím väčšia je diferenciácia rolí, ktorá sprevádza diferenciáciu systémov, tým je väčší priestor na vyjednávanie očakávaní spojených s jednotlivými rolami, čo znamená aj väčší priestor na vytváranie dôvery ako formy sociálnych vzťahov (Seligman 1997: 39).

Okrem Durkheima sa uvažovanie o dôvere objavuje aj v prácach iných klasikov sociológie, napríklad Maxa Webera (1947) či Georga Simmela (2004). Práve Georg Simmel je dnes považovaný za sociológa, ktorý posunul uvažovanie o dôvere ako o črte predmoderných spoločenstiev k uvažovaniu o dôvere ako o kľúčovom jave pre integritu moderných spoločností. Bol taktiež prvý sociológ, ktorý sa venoval fenoménu spoločenskej dôvery už priamo, tak na mikroúrovni, ako aj na makroúrovni. Vo svojom diele *Philosophie des Geldes* (Simmel 2004 [1900]) argumentoval, že peňažné transakcie by nemohli byť realizované bez dôvery: jednak dôvery k inštitúcii, ktorá vydáva peniaze, jednak dôvery k ekonomickej komunite, ktorá ručí za hodnotu akceptovaných peňazí. Peňažná transakcia by podľa Simmela nebola možná bez dôvery (Simmel 2004: 177 – 178). Avšak dôvera k peniazom je bližšie k viere ako k dôvere vytvorenej na základe kalkulácie pravdepodobnosti budúcich udalostí. Dôvera k peniazom môže byť podľa neho chápaná ako určitá forma kvázi náboženskej viery, pretože dôvera je v tomto prípade založená viac na záväzku ako na kognitívnom porozumení (Simmel 2004: 178). Na túto Simmelovu myšlienku nadviazal Anthony Giddens, ktorý skonštatoval, že „dôvera k moderným inštitúciám v skutočnosti spočíva vo vágnom a neúplnom porozumení ich znalostnej základni“ (Giddens 1991: 27).

Simmel v súvislosti s peniazmi hovoril o dôvere k abstraktným systémom, ale dôveru považoval aj za základ medziľudských vzťahov moderných spoločností. Podľa neho dôvera ku kamarátom a dôvera k inštitúciám sú dve stránky našich moderných čias. Neosobný charakter modernej spoločnosti, tvrdí Simmel, nás zbavuje veľkej časti priamej závislosti od konkrétnych ľudí, a tým vytvára priestor pre vzťahy, ktoré sú vyjadrením našich individuálnych osobností a ktorých základom je dôvera. „Bez všeobecnej dôvery, ktorú ľudia k sebe majú, by sa spoločnosť rozpadla, pretože len veľ-

mi málo vzťahov je založených vyslovene na tom, čo s istotou vieme o inej osobe a veľmi málo vzťahov by pretrvávalo, keby dôvera nebola taká silná, alebo aj silnejšia, ako racionálny dôkaz alebo osobné pozorovanie“ (Simmel 2004: 178). Dôvera v moderných spoločnostiach teda podľa Simmela v sebe zahŕňa istý stupeň kognitívnej znalosti o predmete dôvery, ktorá sa nachádza niekde medzi úplnou vedomosťou a úplnou nevedomosťou (Luhmann 1979: 26).

Simmelove myšlienky mali výrazný vplyv na uvažovanie o dôvere a inšpirovali okrem iných aj Niklasa Luhmanna, ktorému sa dnes najčastejšie pripisuje vytvorenie prvej modernej koncepcie dôvery (Miszta 1998). Luhmann vo svojom diele *Trust and Power* (1979) uvažoval o dôvere v súvislosti s rizikami, neistotou a komplexnosťou, ktoré charakterizujú moderné spoločnosti. Luhmann, vychádzajúc z funkcionalistickej tradície a inšpirovaný okrem Simmela aj Parsonsom, definoval dôveru jej funkciami: Dôveru videl ako médium komunikácie (spolu s láskou, peniazmi a mocou), ktoré zvyšuje „toleranciu neistoty“ (Luhmann 1979: 150), a tým znižuje komplexnosť sociálneho sveta.

Luhmann tvrdil, že spoločenský poriadok v modernej spoločnosti už nie je založený na osobnej dôvere, ktorá charakterizovala malé tradičné spoločnosti. V moderných sociálnych systémoch sa osobná dôvera buduje skôr takticky než spontánne a stáva sa „typom systémovej dôvery v schopnosť systémov udržiavať podmienky alebo výkony, ktoré sú v rámci určitých limitov rovnaké“ (Luhmann 1979: 68). Systémová dôvera podľa neho nie je založená na osobných väzbách medzi ľuďmi, ale je postavená na presvedčení, že ostatní taktiež dôverujú. Luhmann však, na rozdiel od väčšiny svojich predchodcov, nepovažuje dôveru za jediný základ spoločnosti. Zavádza koncept nedôvery ako funkčnej alternatívy k dôvere a tvrdí, že v niektorých situáciách je nedôvera zdravá a musí byť inštitucionalizovaná. Avšak, dodáva, nedôvera by nikdy nemala mať prevahu, pretože sa môže zmeniť na deštruktívnu silu (Luhmann 1979: 75).

Luhmann vo svojich neskorších prácach odlíšil od seba medziľudskú a systémovú dôveru aj na úrovni pojmov: Dôvera (trust) si podľa neho vyžaduje angažovanosť, predpokladá riziko a je charakteristická pre medziľudské vzťahy a naopak, konfidencia (confidence) je pasívna a týka sa vzťahu aktérov a funkčných systémov, napríklad ekonomických či politických. Systém-

mová dôvera si podľa neho nevyžaduje, aby sme poznali pravdu o objekte našej dôvery. Napríklad dôvera ku kúpnej sile našich peňazí nie je založená na poznaní mechanizmov, ktoré určujú hodnotu meny, ale na našich predchádzajúcich skúsenostiach, ktoré hovoria, že riziko sklamania je minimálne. Takáto forma dôvery, ktorá prehliada možnosť sklamania, je naučený spôsob konania, ktorý zahŕňa pocit familiárnosti (Luhmann 1988).

Dôvera (trust) závisí od odhodlanosti jednotlivca a zahŕňa voľbu medzi alternatívami (rozhodnem sa riskovať a dôverovať novému kolegovi), ale konfidencia je viac habituálnou záležitosťou. Podľa Luhmannovho chápania „ak neberieš do úvahy alternatívy, si v situácii konfidencie. Ak uprednostňuješ jeden spôsob konania pred inými napriek možnosti, že ťa konanie iných môže sklamať, definuješ situáciu ako dôveru“ (Luhmann 1988: 97).

Rozdiel medzi dôverou a konfidenciou spočíva aj v miere istoty naplnenia našich očakávaní (Misztal 1998). Ako hovorí Luhmann, konfidencia sa vzťahuje na samozrejmy predpoklad, že známe veci sa nijako nezmenia. Oproti tomu dôvera predpokladá vedomie rizika, lebo aktér si vyberá z rôznych alternatív a vystavuje sa tak vedome riziku sklamania. Podľa Luhmanna za sklamanie v prípade dôvery je zodpovedný aktér, ktorý podstúpil riziko, kým za sklamanie v prípade konfidencie niekto iný (Luhmann 1979).

Rozlišovanie medzi dôverou k ľuďom a dôverou k systémom aj na úrovni pojmov sa odzrkadľuje aj v anglosaskej sociologickej literatúre, ktorá zvyčajne označuje dôveru k ľuďom ako *trust* a dôveru k inštitúciám a expertným systémom ako *confidence*.

Luhmannove úvahy o problematike dôvery a jeho rozlišovanie medzi dôverou a konfidenciou ovplyvnili mnohých jeho nasledovníkov, napríklad Clausa Offeho (1999), Adama Seligmana (1997) alebo Anthonyho Giddensa (1991). Podľa Giddensa jednotlivci, ale aj celá spoločnosť, sa v modernite musia vyrovnáť s otvorenosťou sveta a mnohosťou možností budúceho vývoja. Táto neistota do budúcnosti však plodí stres a úzkosť, s ktorými sa v modernom svete pomáha vyrovnáť práve dôvera – sebadôvera a dôvera k iným ľuďom. Podľa Giddensa však dôvera, ktorú si vyžaduje moderná spoločnosť, je odlišná od dôvery, ktorá sa vyskytovala v predmoderných spoločnostiach – predmoderné spoločnosti si vyžadovali dôveru založenú na tradícii, ktorá bola lokalizovaná a viazaná na určitých ľuďoch a na určitých